

LAN IN "BABJA HOJSET"

NINA KNAUS

Izvor lanu ni jasen, znano pa je, da sodi med najstarejše kulturne rastline, saj naj bi ga poznali in za prehrano uporabljali že v kameni dobi. Ravno tako naj bi ga barjanski koliščarji uporabljali za izdelavo vrvi in mrež ter tkanje platna, kot uporabno rastlino pa so ga cenili tudi Slovani že v dobi pred preseljevanjem narodov. Njegova uporabna vrednost je bila znana v okviru starodavnih kultur Sumercev in Egipčanov, v Antiki pa so odkrili tudi njegovo zdravilno vrednost (lan v gr. - "lin" oz. "linum"). Na njegov pomen skozi zgodovino kaže tudi izvor besede plačati (= platiti - platno), kar vodi k ugotovitvi, da je nekdanj posredno igral pomembno vlogo v trgovini kot plačilno sredstvo. Prav tako naj bi naši predniki s platnom plačevali desetino zemljiški gospodi. Njegova veljava se je od pradavnine stopnjevala vse do druge polovice 19. stoletja, ko je ročna preja začela izgubljati boj s strojno. Rastišča divjih sorodnikov lanu se danes nahajajo v Aziji, Etiopiji in v Sredozemlju, pa tudi v Sloveniji na travnikih najdemo več vrst lanov, ki cvetijo modro, rumeno, belo ali vijolično, vendar ne dosežejo višine in uporabnosti svojega sorodnika. Navadni lan, ki so ga naši predniki poznali kot visoko cenjeno kulturno rastlino, namreč zraste do 1m visoko, njegovi cvetovi pa so sinje modre barve, zaradi česar cvetoče laneno polje spominja na jezero. Ta značilnost cvetočega lanu je tudi botrovala nastanku komične pripovedi o Ribničanu in Lemberžanu, ki sta zaslepljena od modrine skočila v laneno polje, njuna misel o plavanju pa je nato kajpada splavala po vodi.

Kot večina gojenih poljskih rastlin je tudi lan enoletnica. Nekdaj so ga zaradi njegove skromnosti in velike uporabne vrednosti pridelovali na malodane vsaki kmetiji. Setev lanu je potekala navadno spomladi (april ali maj), sejala pa ga je, za razliko od ostalih poljščin, ki so bile v domeni moškega, ženska. Lan je namreč veljal za "žensko" rastlino. Kdaj je pravi trenutek za setev, se je gospodinja - sejalka prepričala tako, da je na drog privezala mokro krpo. Če le-ta ni zmrznila, sta bila temperatura in s tem čas za setev primerna. Seveda je bila med našimi predniki zelo razširjena vraževernost. Že pozimi so ob pogledovanju na dolžino ledenih sveč modrovali o višini lanu v novem letu. Prav tako so božični tepežniki vsakomur, ki so ga tepežkali, želeli tako višino lanu, kot je bila dolžina njihovih šib. Ob pustu so pustne šeme preganjajoč zimo z visokimi skoki ponazarjale, kako visoko naj bi zrasel lan. Da je bila višina letine še bolj gotova, je gospodinja ob setvi ponekod delala dolge korake ali pa dvignila otroka visoko v zrak, rekoč: "Tako visoko zrasti!". Pridelek lanu so po različnih slovenskih pokrajinah pobirali ob različnem času, vsem pa je bilo skupno, da so ga praviloma pulili in ne želi, ko še ni popolnoma dozorel. Ob tem jih je v lju-

tomerski okolici zopet premagala vraževernost in odprla vrata "pretepanju", ki je v želji po močnem platnu spremljalo puljenje lanu. Ko je lan, položen v kopice, dokončno dozorel, so ga oskubili, semenske glavice omlatili, gola stebela pa razprostrli po polju. Tam so ga pustili največ tri tedne, da so se stebela uležala, pri čemer je bil zelo dobrodošel dež, da stebel ni bilo potrebno posebej namakati v vodi. Ko se je lan na polju osušil, so ga pobrali, zvezali v snope in do teritve spravili v skedenj.

Teritve se je v ljudskem izročilu oprijel poseben, če že ne kar zlovešč sloves, ki svojo naravo delno razkriva v splošnem poimenovanju "Ženska svatba" (Babja hojset na Koroškem). Glavni namen te aktivnosti, ki je bila od nekdanj žensko delo, je bilo trenje lanenih stebel in pridobivanje vlaken nežnega prediva. Za ta namen se je uporabljal poseben lesen škarjast pripomoček, imenovan trlica. Od tedaj je tudi v veljavi izrek: "Suh kot trlica". Vsaka terica (= trlja - ženska, ki tre stebela) je imela svojo trlico, ob kateri je stoji trla suha lanena stebela. Za ta namen so stebela presušili na posebni sušilnici, do katere je skopan rov od kurišča prinašal vroč zrak. Teritev je bila naporno opravilo, zato so trle večinoma mlajše krepke ženske. Ko je nastopil čas za teritev, so si kmečka gospodarstva med seboj pomagala, tako da so ženske en dan delale na eni kmetiji, drugi dan drugje. Teritev se je začela zgodaj, kmalu po polnoči, ko se je zakurila sušilna jama ("frnjača"). Tako kot marsikatero skupno kmečko opravilo je bila tudi teritev domači praznik, ki so ga izkoristili za druženje in preganjanje sivega vsakdanjika, zato so se po končanem delu obvezno poveselili.

Terice so se na teritev odpravile praznje oblečene. Ponavadi so dekleta spremljali fantje ("teračnjaki"), ki so jim pomagali pri nošenju trlic, ponekod pa na poti z nastavljanjem polen oz. napenjanjem vrvi pod noge ter raznimi zvočnimi in svetlobnimi učinki tudi hudobno ponagajali. Vendar se jim je to kmalu maščevalo, saj so se terice med teritvijo marsikomu (krivemu ali nič krivemu mimojdočemu) desetkratno maščevale.

Priprava za trenje lanu - trlica.
(Foto: Janez Eržen, Beltinci, julij 2003.)

Lanena stebela pred odstranjevanjem semen.
(Foto: Janez Eržen, Beltinci, julij 2003.)

Ob teritvi je bilo namreč splošno znano, da s tericami ni dobro "češenj zobati". Skupne značilnosti teric so bile namreč posebna razposajenost, jezičnost, velik apetit, predvsem pa poudarjena napadalnost do moških. Ta napadalnost je bila različna od pokrajine do pokrajine oz. od kraja do kraja. Ponekod so ob moškem mimohodu s trlicami "naredile marš", drugod so moškimi ponujale s predivom ovite šopke (npr. iz nageljnov ali rdečih pelargonij) in gorje tistemu, ki ga ni odkupil z denarjem ali vinom ali pa se je nad šopkom celo zmrdoval. Tak nespametnej je kmalu občutil moč teric, ki so mu za hlače in srajco natlačile pezdirja (ostanek stebel, ki nastane ob teritvi), ga z njim po možnosti še podrgnile, da je bil revež ves opikan. Včasih so moškimi, ki so prišli mimo, klicale zbadljivke oz. nagajivo zapele, nato pa mu za pas obesile še rep (vrv iz prediva). Zgodilo se je, da so šle v svoji razposajenosti celo tako daleč, da so vzdignile krila in mimo-idočim moškimi "svetile" z zadnjico. V Slovenskih goricah so se za to priložnost namazale s sajami in tako postale manj prepoznavne, kar je njihovo razboritost po vsej verjetnosti še bolj podžgalo. Tako se je izoblikoval pregovor: "Kadar je ženska trlja, je nora". Na tem mestu se pojavlja vzporednica med teritvenimi šegami in nagonским divjanjem pustnih mask. Tako terice kot pustne šeme so ob zamaskiranju oz. pod okriljem določenega obredja spremenile svoj jaz ter na plan spustile svoje potlačene strasti in nagone. Čeprav so se ob teritvi tudi ženske raje izognile tericam, pa obstaja dejstvo, da je bila negativna nastojenost teric usmerjena v glavnem proti moškimi, k čemur so jih gotovo gnali neki notranji nagibi, morda tudi maščevalnost zaradi na splošno podrejene vloge v "moškem" svetu. Seveda so se moški tericam poskušali tudi nekoliko maščevati. Pogosto so fantje ponoči v bližino teric na skrivaj prinesli s cunjami ali slamo nagačenega pajaca za čuvaja in ga pritrdili na drevo. Ponekod so skušali ukrasti zastavo (krpa, predpasnik), ki je bila zaščitni znak teritve. Včasih pa so bile terice poleg pravih darov deležne tudi v papir zavite žabe ali miši.

Poleg nagajivosti je bila najbolj znana lastnost teric njihov "tek brez dna". Tako se je za veliko skledo na kmetih uveljavilo poimenovanje "trličja skleda" ter obveljal izrek, da "terica ni nikoli sita". Teritev, dasiravno je bila težko delo,

je veljala za pravo gostijo teric. Prehrana teric je bila namreč obredno predpisana, temu primerno bogata, in je veljala za največji izdatek teritve, kar potrjuje reklo: "Štirinajst dni po trljah, pa je lakota pri hiši". Ješčnost teric lepo prikazuje naslednja pesem:

*"Smo trlje bile,
smo vina pile,
smo jele meso,
kak krave seno.
Še bi pojele mačka no psa,
da ne bi kosmata bila."*

Teritev pa ni bila le praznik teric, marveč so ob koncu teritve na svoj račun prišli tudi fantje. Zvečer je namreč po zaključku trdega dela prišla na vrsto zabava. V Dolah v Ziljski dolini je bil običaj izdelave "róga", polmetrske rogovile, na katero so terice obesile cigarete, sladkarije, prižgane svečke ter okrašeno z nageljnom oz. pisanimi trakovi po starejši ženski poslale do izbranega fanta, ki je imel čast organizirati ples. V Šentjanžu v Rožu so fantu, ki so ga imele najrajši, odnesle "rógvo", h kateri so pripelale denar, ki so ga čez dan nabrale s podarjanjem šopkov mimo-idočim fantom. S tem denarjem je izbravec priskrbel pijačo in godca. Ponekod drugod na Koroškem je bilo v navadi, da je domača hči svojemu fantu prek kakšnega večjega otroka poslala "korpeč" (košarico s cvetjem, oreščki ter ostalimi darovi), kar je prav tako pomenilo, da mu pripada čast, da organizira ples. Zvečer so se mu v hiši, kjer je bila večerja po končani teritvi, pridružili tudi ostali teričnjaki. S seboj so prinesli "korpeč" poln sladkarij in pijače. Pred začetkom plesa je bil v navadi snubitveni obred, med katerim je izbrani "ženin" zajahal konja, temu pa je sledil "snubitveni dogovor" z "nevesto" (izbrano terico). Sestavni del večernega rajanja so bile tudi zabavno-tekmovale igre, ki so se od vasi do vasi nekoliko razlikovale. V Blatu v Podjuni je po večerji sledila tekma za pušeljca (šartelj s šopkom). Dekleta so se pomerila v lovljenju jabolka, ki jih je gospodinja vrgla mednje. Vendar je le eno jabolko označila s križcem in tisto dekle, ki je ujelo jabolko s križcem, je prejelo pušeljca, kar je pomenilo, da si je priborilo pravico do prvega plesa. Dolžnost dobitnice pušeljsca v Spodnji Bistrici je bila tudi razdeljevanje šopkov

Ženska pri tkanju platna.
(Foto: Janez Eržen, Beltinci, julij 2003.)

med prisotne fante in neke vrste odprtje plesa, ki je temu sledil. V Kamnu v Podjuni so se terice namesto za pušeljce potegovala za "rožo". Gospodinja je namreč med terice prinesla krožnik s papirnatimi zvitki, v katerem so bila posamič zavita koruzna zrna, le en zavitek je vseboval fižolovo zrno. Terica, ki je izbrala zavitek s fižolovim zrnem, je prejela pogačo z rožo in imela prav tako kot izbranka v Blatu pravico do prvega plesa. Rajanje je lahko trajalo vse do zgodnjih jutranjih ur, ko so fantje terice spremili domov in jim pomagali odnesti trlice.

Po zaključeni teritvi so nastopili hladnejši dnevi, jesen se je obrnila v zimo in v kmečkih izbah je zapel kolovrat. Tudi preja je, tako kot ostala kmečka dela, nudila priložnost za druženje. Spremljale so jo pesem, zgodbe in pripovedi, ki so se tako ohranjale iz roda v rod. Pri predelavi lanu je preji sledilo tkanje na statvah, ki je pomnilo zagotavljanje platna za domače potrebe, hkrati pa je bilo platno tudi pomembno izvozno blago. Pomen lanu in izdelave platna za celotno Avstro-Ogrsko potrjujejo tudi tiskana navodila "z lanom od setve do platna", ki jih je leta 1756 izdala Marija Terezija.

Okrog lanu, ki velja tudi za prvo znano oljnico v Evropi, so se spletle tudi razne vraže. Med našimi predniki je namreč veljal kot čarodejna rastlina, ki je žensko varoval pri porodu, moškega pa v boju. Če je vojak nosil s seboj lan, naj bi bil varen pred krogli. Lan torej ni bil le pomembna prehrabna in materialna dobrina, temveč naj bi po verovanju naše prednike v življenju spremljal v dobrem in slabem od rojstva do smrti. Tudi, ko je odbila zadnja ura, je lan ohranil svoj pomen. Kos zganjenega platna, ki naj bi bil ob vstajenju od mrtvih edina človekova obleka, so namreč položili nad mrličovo glavo.

Danes so v oblačilni industriji prevladali drugi materiali, nekdaj za obstoj tako pomembna kmečka opravila so obtičala v zgodovini in poniknila v pozabo, pridelava lanu je v primerjavi s preteklostjo na naših tleh skorajda usahnila, vendar kljub temu lan ostaja (poletna oblačila, gospodinjstvo), znanje o njegovi zdravilnosti se ohranja in pokazale so se nove poti njegove uporabe.

Statve za tkanje platna.
(Foto: Janez Eržen, Beltinci, julij 2003.)

Laneno olje so že nekdaj uporabljali za lajšanje prebavnih motenj (odvajalo), odpravljanje vnetij in težav s sečili ter kot mazivo za suho kožo, saj naj bi vsebovalo veliko vitamina E. Te lastnosti lanenih semen se še danes s pridom uporabljajo pri zeliščarstvu. Lepota cvetočega lanu se ceni pri krajinskem urejanju, pa tudi ko rastlina odcveti, se njena dekorativna vrednost ohranja (suhi šopki in aranžmaji). Lan je danes pridobil tudi na pomenu kot sestavina polnozrnatih pekovskih izdelkov. Laneno olje ni več tako pomembno v prehrani kot nekoč, je pa zato pomemben sestavni del oljnih barv, lakov, industrijskih mil in linoleja, predhodnice plastičnih mas. Odpadek lanu, ki nastane pri stiskanju olja, se uporablja kot živinska krma. Pri slednjem je vendarle potrebna previdnost, saj lan vsebuje cianovodikovo kislino, ki lahko ob večjem zaužitju povzroči zastrupitev. Lan je v obliki moke in olja tudi sestavni del naravne kozmetike (obkladki, mazila za opečeno in vneto kožo), uporablja pa se prav tako v avtomobilski industriji, kjer morajo biti vgrajeni materiali izdelani iz obnovljivih virov. Za izdelavo nosilnega dela notranjih avtomobilskih oblog se uporabljajo naravna vlakna, med njimi tudi lan. Lan se tako danes v večjih količinah uporablja zlasti kot pomembna industrijska surovina, zaradi česar se je njegova predelava tehnološko razvila, s čimer se je pri zorenju lanu zmanjšala odvisnost od vremena, hkrati pa je bil narejen nov korak stran od izročila naših prednikov.

VIRI IN LITERATURA

- Ašič, Simon
1989 Priročnik za nabiranje zdravilnih rastlin. Celje: Mohorjeva družba. Str.: 70.
- Kuref, Niko
1970 Praznično leto Slovencev III. Celje. Str.: 69-81.
- Pavlin, Darko in Dušica Kunaver s sodelavci
1993 Slovensko narodno izročilo. Kranj: Založba Lexis.
- Ramovš, Mirko
1980 Plesat me pelji. Ljubljana: Cankarjeva založba. Str.: 23.
- Ramovš, Mirko
2000 Polka je ukazana (Koroška in zahodna Štajerska). Ljubljana: Založba Kres. Str.: 27 - 28.
- Rode, Janko
2001 Zeliščni vrt (domača lekarna). Ljubljana: Založba Kmečki glas. Str.: 122-124.
- Seliškar Andrej in Tone Wraber
1986 Travniške rastline na Slovenskem. Ljubljana: Prešernova družba. Str.: 58.